

Рецензії

Роман РАДОВИЧ

ІСТОРІЯ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

Глушко М. Історія народної культури
українців: навчальний посібник / Михайло
Глушко. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка,
2014. — 416 с. : іл.

На сьогоднішній день в Україні відношення до історичної етнології є доволі амбівалентним. У той час, коли одні народознавці вважають, що зацікавлення цією ланкою народознавства у середовищі етнологів поживається, інші навпаки, — схиляються до думки, що вона уже віджила свій вік, оскільки основні явища традиційної культури українців практично досліджені, тому першочергову увагу слід зосередити на нових напрямках етнологічних субдисциплін (етнології сучасності, спілкування, міста, молодіжної субкультури тощо). Безперечно, ця проблематика є надзвичайно важливою та актуальною, проте нагадаємо, що без глибокого знання витоків традиційної культури уповні зрозуміти процеси, що відбуваються у ній сьогодні, є неможливо. Нам довелося переконатися в цьому на власному досвіді, розробляючи впродовж двох останніх років тему «Новітня гуцульська архітектура»: лише знання традиційного народного будівництва гуцулів дозволяє з'ясувати процеси, які відбуваються в ньому на нинішній день. Знову ж, сьогодні можна лише зафіксувати та описати явища новітнього будівництва, вповні ж оцінити їх стане можливим лише через декілька десятків років, властиво тоді, коли вони будуть набутокм етнології історичної.

Власне проблеми історичної етнології й розглядаються в навчальному посібнику Михайла Глушка «Історія народної культури українців». Як зазначає автор, у посібнику йдеться про довготривале історичне минуле традиційних господарських занять і головних видів матеріальної культури українців.

Виклад матеріалу розпочинається з характеристики історичної етнології як субдисципліни етнології. Особлива увага зосереджена на культурно-генетичному напрямку — важливій складовій історичної етнології, його предметному засягу, меті і завданням. Розглядаються первісні теорії розвитку людського суспільства і його господарства, подано загальну характеристику джерел, походження та розвитку традиційної культури українців у другій половині ХХ — на початку ХХІ століття.

До зародження і розвитку землеробства та скотарства, тобто до епохи неоліту, єдиною формою господарювання було привласнювальне. При цій формі господарювання людина не виробляла продукцію, а користувалась дарами природи. Власне характеристикі цієї форми господарства як прототипу відтворювального автор присвячує другий розділ роботи. Одними із найдавніших за походженням занять були

мисливство та рибальство. У роботі значна увага приділена реліктам первісних форм господарювання, які дожили в культурі українців до ХІХ — початку ХХ ст., зокрема архаїчним і новітнім засобам, традиційного мисливства, пережиткам первісного рибальства. Автор розглядає напрямки, форми, характер і способи первісного мисливства, засоби активного і пасивного полювання тощо. Як важливий етап розвитку первісного мисливства, вчений виділяє винайдення лука і стріли (які у багатьох народів світу відомі ще з доби неоліту), що дозволяло полювати не лише зблизька, а й на значній відстані. У роботі також розглянуто етапи становлення традиційного рибальства, джерела якого в Україні сягають доби пізнього палеоліту, а у післяльодовиковий період (після того, коли змінився клімат) воно посіло важливе місце у привласнювальному господарстві. У розділі охарактеризовано первісні рибальські снасті (та їх зв'язок з мисливством), способи ловлі риби руками, архаїчні види снастей з лози, рибальські снасті індивідуального та колективного користування, рухомі снасті, первісні рибальські транспортні засоби, а також різновиди довбаних човнів та технології їх виготовлення. Слід відзначити, що, крім спеціальної наукової літератури, при написанні розділу використані й значні особисті матеріали автора, зібрані впродовж багатолітніх польових обстежень та викладені в окремих наукових публікаціях.

Землеробство, яке поділяється на три галузі (рільництво, городництво і садівництво), споконвіків було традиційним видом господарської діяльності українців. Серед цих галузей чільне місце, безперечно, посідало рільництво, на рівень розвитку якого, крім низки інших чинників, першочерговий вплив мали технічні засоби (знаряддя для розпушування ґрунту). Тому розвиток землеробства в Україні розглянуто крізь призму аналізу походження, модернізації, технічних характеристик тощо знарядь праці, а також їх впливу на традиційні землеробські системи. У розділі, присвяченому цій галузі господарювання, розглянуто мотичне землеробство як прототип орного, концепції походження орного землеробства, первісні орні знаряддя (типи сохи та наукові версії її походження, конструкції первісних та традиційних плугів) тощо.

Важливе місце у побуті українців займає скотарство — тип господарського укладу, який ґрунтується

ся на утриманні та розведенні домашніх тварин. Власне ця проблематика розглянута у розділі «Доместикація тварин. Виникнення і розвиток скотарства». Важливість цього господарського укладу передовсім пов'язана з тим, що початки плекання в Україні великої рогатої худоби, деяких інших домашніх тварин та птиці сягають доби неоліту — енеоліту, тобто історія виникнення та поступового розвитку цього традиційного заняття охоплює щонайменше декілька тисяч років. Розгляд теми автор розпочинає з виникнення тваринництва, властиво, з приручення та доместикації диких тварин. Особлива увага приділена доместикації коня. Опираючись на значний доробок учених у цій сфері, автор робить висновок, що вперше приручили коня і пристосували його до верхової їзди та перевезення вантажів в'ючним способом носії середньостогівської культури Нижнього Подніпров'я України, що відбулося у середині ІV тис. до н. е. Далі розглянуто еволюцію скотарства: первісні форми, типи і характер раннього скотарства в Україні тощо, аж до організації та форм випасу худоби у ХІХ — на початку ХХ століття.

У наступних розділах М. Глушко розглядає генезис та розвиток тваринного запрягу та становлення гужового сухопутного транспорту в Україні. Формування та еволюція транспортних засобів визначається рівнем розвитку продуктивних сил і умовами

життя населення, а його видова структура залежала від природно-географічних та історичних чинників, виробничо-господарської спеціалізації, тисячолітніх народних традицій. У виробничій та побутовій сферах населення України чільне місце посідав гужовий сухопутний транспорт, у якому була задіяна м'язова сила робочої худоби — волів і коней. Розгляду цих питань (генезис та розвиток запрягу вола і коня, типи ярма, кінської упряжі, виникнення та етапи розвитку санного, колісного транспорту тощо) в роботі приділено особливе місце, оскільки в українській етнологічній науці власне доробок М. Глушка є базовим для з'ясування цієї проблематики (крім значної кількості статей, дослідник опублікував дві монографії, що торкаються цих питань: «Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини ХІХ — поч. ХХ ст.», Київ, 1993, 226 с.; «Генезис тваринного запрягу в Україні», Львів, 2003, 448 с.).

Однією із найважливіших проблем, яка входить у сферу зацікавлень етнологів (як і археологів), і яка до сьогодні так і залишається до кінця не з'ясованою, є генезис житла, власне виникнення його окремих компонентів (скажімо, час застосування розділених стелі та даху, еволюція опалювальних пристроїв різних типів, вертикальний розвиток тощо). Це й нині дискусійним (навіть у середовищі археологів) залишається питання первісності наземного чи заглибленого житла, відтворення (реконструкція) наземних частин (обличкування стін, конструкція даху, наявність стелі) та ін. Власне на викладі цих питань й зосереджено увагу в розділі «Народне житло українців (походження, джерела, етапи розвитку)». Структура розділу, на наш погляд, є дуже вдалою. Виклад задекларованої проблеми дослідник слушно розпочинає з характеристики тимчасових жител українців (пастухів, лісорубів, сторожів на полях тощо). М. Глушко підкреслює, що тимчасове житло було важливою рисою при привласнювальній формі господарювання. Заодно дослідник наголошує, що тимчасові споруди українців є надійною основою для відтворення загального вигляду жител мезолітичних чи неолітичних мисливців і риболовів. Розглядаючи типи тимчасового житла українців, М. Глушко дуже слушно наголошує, що виникнення стаціонарного житла, передовсім, пов'язане із базовими (тимчасовими) зимовими житлами. Далі, на основі археоло-

гічного матеріалу дослідник розглядає особливості житлобудівництва на теренах України, починаючи зі зламу V—IV тис. до н. е. і аж до періоду Київської Русі. Зупиняючись на технології первісного стаціонарного житла, учений проводить аналогії між ним та наземними та напівземлянковими господарськими спорудами (льохами, поліськими «стебками») ХІХ — поч. ХХ ст.

Однією з основних ознак історичної типології житла є горизонтальне планування. Традиційне житло українців, як і житло всіх слов'янських народів, пройшло складний, багатовіковий шлях розвитку — від однокамерного опалюваного — до дво- та трикамерного, яке вважається найтиповішим для усього східнослов'янського масиву. Власне ці питання й розглядаються у підрозділі «Походження двокамерного житла. Горизонтальний і вертикальний розвиток сільського житла українців». Щодо формування дво- та трикамерних жител українців, то міркування автора, на наш погляд, потребують окремих уточнень (що пов'язане, передовсім, зі станом сучасних наукових розробок з цих питань). Зокрема, на наш час достовірно встановлено, що двокамерне житло сформувалось унаслідок добудови до опалюваного однокамерного приміщення холодних сіней. Знову ж, трикамерне житло (хата + сіни + комора) формувалось двома шляхами: через об'єднання окремих зрубів опалюваної хати та комори холодними сінями та внаслідок сегментації внутрішньою перегородкою так званих «широких» сіней на дві частини (власне сіни і комору). Щодо формування тридільних споруд шляхом добудови тристінка комори, то цей напрямок чітко можна прослідкувати лише у так званих асиметричних спорудах (сіни + хата + комора) на заході України. Археологічний матеріал дає можливість однозначно стверджувати, що трикамерні споруди, в яких два зруби об'єднували каркасною добудовою, у давньоруських містах (Київ, Новгород) виникли принаймні у ХІІ ст., а двокамерні житла (з приєднаними через стовпи до зрубу хати холодними сінями) тут були відомі вже з Х ст. Стосовно іншого напрямку формування дводільних споруд, шляхом сегментації внутрішньою перегородкою зрубу-чотирістінка на більшу (квадратну, облаштвану піччю) і меншу (холодну) камери (так званий «зруб-п'ятистінок»), які вперше появились у кінці Х ст., а в ХІ—ХІІ ст. вже широко побу-

вали у тогочасних містах (Київ, Новгород, Слонім, Новоградок, Мінськ, Вщиж, Псков тощо), то стан джерел не дає можливості прослідкувати його подальшу долю. Можна хіба висловити припущення, що подібні «зруби-п'ятистінки» тією чи іншою мірою й надалі побутували в українських (як і в білоруських, російських) містах та містечках. Цілком ймовірно, що в подальшому вони мали відношення до формування тут двохатніх однібічних споруд (типу світлиця — світлиця — комора; світлиця — світлиця, світлиця — світлиця — сіни; світлиця — світлиця — сіни / комора тощо), які відомі в Україні з описів феодальних дворів XVI ст., і вперше, на думку дослідників, виникли у містах ще у XV—XVI ст., звідки й проникли у сільське будівництво. Знову ж, щодо побутування у бойків в XVII—XVIII ст. будівель із виділенням по ширині житлового приміщення «ванькирем», тобто другим житловим приміщенням (що стверджує у своїх роботах відомий український вчений Іван Магитич), то це стосується лише будівель панівних станів, священників, вїтїв тощо. Стосовно сільського населення, споруди аналогічного планування у побут бойків спорадично почали входити лише у другїй чвертї XX столїття.

Досить складним з історичного погляду процесом є становлення системи опалення. Серед дослідників й до сьогодні тривають дискусїї про походження окремих опалювальних пристроїв, етапи їх розвитку тощо. В підрозділі, присвяченому цїй проблематицї, М. Глушко розглядає становлення опалювальних приладів (відкрите вогнище, напівзакрите вогнище, вариста піч, грубка), їх функціональну специфіку, конструктивні особливості та систему відведення

диму з варистої печі (курне, напівкурне та опалення по-білому). Як зазначає учений, курне опалення повсюдно зникло у житлах українців наприкінцї 1930 — у 1940-х рр. XX ст. (у лісостеповїй частинї України це відбулося вже до початку XIX ст., на Полїссї інтенсивний процес ліквідацїї курної системи проходив впродовж другої половини XIX ст., а в Карпатах (власне у лемків та бойків) — лише у міжвоєнний період).

Окремі розділи присвячені народному одягу, розвитку ремесел та домашніх промислів. Завершується робота розглядом народного харчування. Основна увага придїлена хлібним виробам — як головному компоненту традиційного харчування українців. Розглядаючи історію вживання прїсного і вчиненого хліба в Україні, автор на основі значного масиву джерельного матеріалу доходить висновку, що вчинений хліб українцї не могли випікати раніше, ніж у XII—XIII ст., причому першим його видом був весільний коровай.

На завершення слід відзначити, що зважаючи на широкі хронологічні межі, які охоплює фактологічний матеріал, а також на складні за суттю і характером наукові проблеми, порушені автором, запропонований посїбник має не тільки пізнавальне, а й велике наукове значення. Важливим є те, що, попри використання значного масиву спеціальної літератури, присвяченої розглядуваним питанням, автор у багатьох випадках пропонує свої особисті наукові версії, концепції, гіпотези, міркування стосовно початків формування чи певних етапів становлення окремих видів традиційних господарських занять і головних видів матеріальної культури українців.